

rijkste voorbeelden van gedifferentieerde religie. Wel is de Islam niet echt functioneel gedifferentieerd, maar deze religie probeert zich te handhaven als religieuze communicatie in alle subsystemen. Ook bij het Hindoeïsme vond een reconstructie plaats, maar omdat er geen duidelijke inhoudelijke basis en lidmaatschapcriteria zijn is er geen duidelijke differentiatie op systeemniveau. De Oostaziatische godsdiensten maken duidelijk dat religie kan worden ingezet voor regionale politieke doeleinden en dat daardoor de uiteindelijke vorm contingent is. De nieuwe godsdiensten maken tenslotte duidelijk dat het religieuze subsysteem voortdurend uitgedaagd wordt zichzelf opnieuw te definiëren, en dat niet elke beweging ook als religie erkend wordt. De conclusie, eigenlijk een apologie voor de gebruikte methode en theorie, is met drie pagina's in verhouding tot de veelheid aan theoretische en empirische inzichten, en de vragen die dat oproept, echter te klein.

Beyer heeft een veelbelovend boek geschreven, maar over het geheel vond ik het wat teleurstellend. De historische beschrijvingen van de ontwikkeling van de godsdiensten in de moderne tijd lopen uiteindelijk uit op de vraag: is een religie als gedifferentieerd te beschouwen of niet? Alle spanningen die het subsysteem religie tegenwoordig in de wereldsamenleving veroorzaakt, komen niet naar voren, wat volgens mij ligt aan het gekozen systeemtheoretisch perspectief dat sterk de nadruk legt op balans en evenwicht. Zo is er geen aandacht voor (inter)religieus geweld en de groei van evangelikale en conservatieve groepen en wat dat betekent voor andere wereldwijde subsystemen. Ook sluit hij voor de godsdiensthistorische beschrijving erg aan bij interne bronnen, waardoor bijvoorbeeld de invloed van westerlingen die 'toetreden' tot niet-westerse godsdiensten (ook een gevolg van globalisering) op deze godsdiensten niet aan bod komt. Bovendien houdt zijn verhaal, als gevolg van de door hem gebruikte secundaire bronnen, in de tweede helft van de vorige eeuw op, terwijl juist daarna het proces van globalisering en de gevolgen daarvan voor religie pregnant wordt. Dat is alle-maal erg jammer, want de theorie van Luhmann biedt zeker sleutels tot een beter begrip van de huidige religieuze situatie.

Erik Sengers (Theologische Universiteit Kampen PKN/Vrije Universiteit Amsterdam)

Amelink, A.: *De Gereformeerden overzee. Protestants-Christelijke landverhuizers in Noord-Amerika*. Bert Bakker: Amsterdam, 2006. 300 pp. ISBN 9035128958, € 17,95.

In 2001 zag *De Gereformeerden* van Agnes Amelink het licht, een succesboek gezien de vele drukken die sindsdien zijn verschenen. Door verschillende lezers werd Amelink gevraagd waarom zij geen aandacht had gegeven aan al die gereformeerden die geëmigreerd zijn. Mede door die vraag aangespoord heeft Amelink reizen ondernomen naar de Verenigde Staten en Canada om zelf te zien hoe het de emigranten daar is vergaan. In dit boek vertelt zij het verhaal van de emigratie van gereformeerden naar Canada na de Tweede Wereldoorlog (met soms een uitstapje naar de VS en naar vroegere periodes) aan de hand van de be-

staande literatuur en gekoppeld aan de lotgevallen van personen (zoals die naar voren komen in interviews die zij afnam, in brieven of geschreven herinneringen).

Begonnen wordt met het beschrijven van Nederland direct na de Tweede Wereldoorlog. Velen willen weg van de uitzichtloosheid in Nederland ontstaan na oorlogsellende en crisisjaren. Als belangrijkste reden voor de vrij massale landverhuizing geldt het gebrek aan kansen in het moederland. Godsdienstige overwegingen zijn bij de doorsnee migrant nauwelijks te vernemen. Veel steun bij het zich oriënteren in de Canada, bij het vinden van werk, bij de afhandeling van formaliteiten hebben de Christelijke Emigratie Centrale en de Christian Reformed Church gegeven. De meeste gereformeerde emigranten in Canada sloten zich bij die kerk aan; dat was even vanzelfsprekend als in Nederland lid worden van de NCRV en stemmen op ARP.

Het beschikken over een eigen kerk in de locaties waar de gereformeerde emigrant zich vestigde, werd prioriteit gegeven. Had het CRC in 1945 in Canada 14 kleine gemeentes, in 1965 bedroeg het aantal gemeentes al 170. De bouw en het instandhouden van de kerk kostten veel geld. Er was grote offerbereidheid, ook groot bij het stichten van een Christelijke school. Veel van de onderwijzers werden opgeleid in Grand Rapids aan het Calvin College, later kwamen ook andere opleidingsinstituten. Bij Canadese gereformeerden merkt men de geest van Abraham Kuyper. De gereformeerden in de VS toonden sterker verwantschap met de meer piëtistische afgescheidenen. Er ontstond een neocalvinistisch offensief in Canada dat heeft geresulteerd in een gereformeerde zuil (een vakbond, een boerenbond, een eigen blad, etc.) en er waren ook aspiraties tot het vormen van een politieke partij, een eigen omroep en een eigen Reformatorische universiteit. Een Canadese Vrije Universiteit is niet tot stand gekomen, wel in 1967 het Institute for Christian Studies in Toronto.

De afscheiding van 1944 heeft ook gevolgen gehad in Canada. De vrijgemaakten stichtten begin jaren vijftig van de vorige eeuw de Canadian Reformed Church (anno 2006 heeft zij 50 gemeentes met rond de 16000 leden). Ook de vrijgemaakten bouwden een eigen zuiltje; eigen lagere en middelbare scholen en een eigen predikanten- en onderwijzersopleiding. Ook de Christelijke gereformeerden (Free Reformed Church of North America) hebben hun kerken gesticht. Er zijn anno 2006 in Canada 18 kerken en drie in de VS, samen 4200 leden.

Modernisatie, maatschappelijke vernieuwing deden ook intrede in de Canadese samenleving in de jaren zestig van de 20ste eeuw en maakten discussie los in de gereformeerde zuil. Er ontstonden conflicten in de CRC tussen de meer behoudenden en veranderingsgezinden, die in 1995 resulteerden in een splitsing. De uitgetreden kerken vormen samen de United Reformed Churches in North America (anno 2006, 96 gemeenten, 20.000 leden).

Maar de problemen blijven (colleges kampen met geringere toeloop van studenten, het aantal jongeren in de kerk loopt terug, in sommige kleinere plaatsen worden gemeentes opgeheven, etc.). Zal de gereformeerde subcultuur langzaam verdwijnen en meer en meer aansluiting vinden bij de bredere stroom van het orthodox-protestantisme in Noord-Amerika?

Het boek van Amelink geeft een goed inzicht in het gereformeerde leven in Canada. Aan de hand van de bestaande literatuur en materiaal uit vraaggesprekken vertelt zij het verhaal

van emigratie en aanpassing. Zij heeft daarbij zeker een goed oog voor de juiste illustratieve anekdote en het sprekende voorbeeld. Wil men een dergelijk omvangrijk onderwerp in nog geen 300 bladzijden behandelen, dan moeten er keuzes worden gemaakt. Over de keuzes van de behandelde thema's, wordt de lezer echter niet geïnformeerd. Er wordt een lijst met geïnterviewde personen gepresenteerd en een verantwoording gegeven, waarin alleen de geraadpleegde literatuur wordt vermeld. Ook al gaat het hier om een publicatie voor een breed publiek en is een vraag naar probleemstelling en bronverantwoording niet geheel op zijn plaats, toch zou enige aandacht hieraan geen overbodige luxe zijn geweest. Wat ik ook gemist heb, is een vergelijking met bijvoorbeeld de Nederlands-hervormden en rooms-katholieken. Kan de lezer bij de gereformeerden in Nederland nog zelf de vergelijking met andere denominaties maken, bij de landverhuizers in Canada kan hij dat veel minder.

Tenslotte: Amelink heeft sympathie voor het actieve, strijdbare gereformeerde volksdeel. Dat is haar goed recht, maar zij laat het benauwend-controlerende van de zuil wat onbelicht.

Lammert G. Jansma (Veenwouden)

Herman Noordegraaf: *P. Eldering (1868-1954). Een radicaal sociale predikant in de Remonstrantse Broederschap*. Gorinchem 2006, Narratio. 88 pp. ISBN 9052639736, € 9,00.

'Politiek' gezien was Petrus Eldering de linksbuiten van de Remonstrantse Broederschap schrijft Noordegraaf in de inleiding van zijn schets over deze spraakmakende predikant en om in voetbalterminologie te blijven: omdat hij zich maar zelden liet terugzakken werd hij ook nauwelijks in de wedstrijd betrokken, dus probeerde hij zo veel mogelijk het spel zelf te maken. In theologisch opzicht was dat zeker het geval, want tijdens zijn emeritaat (1933-1954) verdedigde hij nog vehement de in wezen achterhaalde opvattingen van de zoge-noemde oud-modernen uit de tweede helft van de negentiende eeuw die er naar streefden de oude supranaturalistische bijbelbeschouwing te overwinnen door allerlei bijbelse opvattingen onder kritiek te stellen. Ook op dit vlak manifesteerde Eldering zich als een buiten-beentje.

Gedurende zijn jeugd te Groningen en de studie theologie te Leiden was er maar weinig dat op een dergelijke ontwikkeling wees. Eldering stamde uit een degelijk Gronings *middle class* gezin, dat de modern-vrijzinnige richting in de hervormde kerk was toegedaan en in 1878 met ds. B.C.J. Mosselmans de overstep naar de Remonstrantse broederschap in de Martinistad maakte. Te Leiden liet hij zich inschrijven aan het Remonstrants Seminarie, waar C.P. Tiele zijn voornaamste leermeester werd en begin 1892 werd hij beroepbaar. Dit meldt Noordegraaf in het eerste hoofdstukje 'Jeugd en studie (1868-1892)', dat anderhalve bladzijde beslaat (6, 7). Bijna even beknopt is het tweede hoofdstuk (8-10) dat handelt over zijn predikantschap in de Remonstrantse enclave Friedrichstadt in Sleeswijk-Holstein waar Eldering van 1892-1900 het predikantschap vervulde. Hier werd er al iets zichtbaar van zijn